

лася по всьому мусульманському світу. Причиною її було вичерпання запасів срібних копалень. В XI ст. потік срібних дірхемів на Русь повністю припиняється.

Потім, в XII-XIII ст. в період, який назвали безмонетним, Київська Русь продовжує користуватись завезеними раніше дірхемами куфі. Велика кількість їх була перелита в зливки, прикраси, кубки, чари. Коли після татаро-монгольської навали XIII ст. новостворена держава Золота Орда змусила платити їй данину, то виплачували її саме "куфічним" сріблом. В IX-XI ст. були завезені такі запаси срібла, що його вистачило на виплату данини і власні потреби протягом декількох століть.

Срібна монета VIII-XI ст. на теренах Арабського халіфату майже не затрималася. Згідно твердженням спеціалістів-нумізматів, арабські монети найкраще вичачати не в багатючих музеях Багдада, Дамаска, Каїра,

а в монетних зібраннях музеїв Києва, Санкт-Петербурга, Стокгольма, Упсали і інших міст Європи. Ретельне вивчення дірхемів куфі може дати надзвичайно цікаву інформацію не тільки про нумізматику Халіфату, але і про економічну і політичну історію давньої Русі-України.

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X в.). – СПб., 1870. 2. Данилевич В.Е. Монетные клады, принадлежащие мюнц – кабинету университета св.Владимира. – К., 1892. 3. Кауфман И.И. Русский вес. Его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времён. – СПб., 1906. 4. Літопис Руський. – К., 1989. 5. Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – СПб., 1910. 6. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.; Л., 1939. 7. Фасмер Р.Р. Куфические монеты Переяславского клада. – Пг., 1914. 8. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Колесник, д-р іст. наук

КОРЕНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УСРР: ІСТОРІОГРАФІЯ 1930-х рр.

Вивчено історіографію 1930-х років політики коренізації національних меншин в УСРР.

1930th historiography of the policy of corenization (rooting) of the USSR's national minorities is studied.

Вже на рубежі 1920-х-1930-х років з утвердженням режиму одноособової влади Сталіна радянські науковці змушені були всі суспільні явища коментувати через призму активно здійснюваних сталінським керівництвом процесів уніфікації всього суспільного життя, включаючи і політику коренізації національних меншин.

Водночас необхідно зазначити, що з 1933 р., коли в УСРР було розпочато чергову кампанію боротьби з націоналістичними ухилами, вийшла низка постанов місцевих партійних органів, публікацій партійно-радянських діячів, зокрема, В.П.Затонського, С.В.Косіора, П.П.Любченка, Д.З.Мануїльського М.М.Попова, П.П.Постишева, А. Хвилі, О.Г.Шліхтера та інших, зміст яких зводився до одного: необхідності посиленої боротьби проти так званих націоналістичних недобитків та за здійснення ленінської національної політики в Україні [1]. Таким чином в УСРР нагніталася атмосфера загального психозу і ненависті навколо людей, на яких навішувався ярлик націоналістів і які, насправді, прагнули через продовження політики коренізації забезпечити гарантії національної самобутності не лише для українців, а також і для національних меншин, що проживали в республіці. Справжня мета цієї кампанії полягала, як уже зазначалося, в тому, щоб опорочити М.Скрипника і очолюваний ним комісаріат освіти УСРР, показати тим, хто ще прагнув продовжувати політику коренізації, чим це може закінчитися. Загалом розпочалася кампанія виправлення "перекручень" попередньої діяльності НКО УСРР ("насиленої українізації та дерусифікації") [2]. Вся практика і теорія минулого етапу національно-культурної політики, здійснюваної НКО УСРР, проголошувалася витвором "націоналістичної фантазії М.Скрипника" [3].

Тому відповідні партійні установки знайшли своє відображення у публіцистично-пропагандистських статтях, якими рясніли тогочасні газети та журнали. Звинувачення М.Скрипнику та іншим прихильникам коренізації у буржуазному націоналізмі висувалися в статтях М.Аржанова, С.Диманштейна, М.М.Єрминика, С.Жураховича, Б.Коваленка, Г.Левченка, К.Сізонова, Г.Шевченка та багатьох інших [4]. При цьому націоналістів прагнули знайти і викрити практично в усіх сферах культурно-освітнього життя: в літературі, системі освіти, видавництвах, у різних ланках управління тощо. Націоналізм знаходили навіть в теорії і практиці бібліотечної роботи. [5]. Агітаційно-пропагандистські публікації створювали

віртуальну картину націоналістичного шкідництва та націоналістичних заколотів, що цілком вписувалося в сталінську концепцію посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва. Отже, уже на початку 1930-х років зв'язку з тією широкою кампанією, яка здійснювалася сталінським керівництвом під лозунгом боротьби проти націоналістичних ухилів, неупереджене, тобто не зашорене сталінською ідеологією, звернення науковців до теми коренізації стало практично небезпечним і неможливим.

Загалом на початку 1930-х років політика коренізації національних меншин в УСРР знайшла певне відображення в окремих статтях, насамперед, пропагандистського характеру, опублікованих, як правило, в журналах, зокрема, "Радянський книгар", "Революция и национальности", "Большовик України" та ін., а також в брошурах окремих авторів. Вони з'являлися на потребу дня, тих завдань в політичній, культурній сферах, які обґрунтовувалися в партійних документах, або зумовлювалися конкретним станом справ в національно-освітній, видавничій та інших галузях життя національних меншин. За тематичною спрямованістю їх можна умовно поділити на декілька груп.

Насперед, частину таких публікацій, складали статті або брошури, присвячені теоретичним аспектам національного питання в умовах соціалістичного будівництва. У них автори в основному тиражували ті положення з національного питання, які містилися в документах вищих партійних органів – з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також у виступах Й.Сталіна, прагнули показати торжество ленінської національної політики в радянській державі, використовуючи певний фактичний та статистичний матеріал з життя національних меншин в УСРР [6]. Характерно, що в таких публікаціях національне питання, як і сама політика коренізації, тісно пов'язувалися з завданнями соціалістичного будівництва і провідною роллю пролетаріату в здійсненні соціалістичних перетворень. По суті, національне питання розглядалося з класових пролетарських позицій. А сам робітничий клас радянської країни розглядався як рушійна сила національно-культурного будівництва [7]. Більше того, в окремих статтях результати роботи серед національних меншин почали розглядатися під кутом зору інтернаціонального виховання [8]. Звичайно, що на змісті означених публі-

кацій давалася взнаки політична кон'юнктура, автори, як правило, підтримували лозунги боротьби з націоналізмом, тезу про посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва.

Другу групу публіцистичних пропагандистських праць початку 1930-х років складають ті, в яких давалася загальна характеристика стану окремих національних меншин або національних районів, зокрема, Мархлевського польського, Коларівського болгарського та інших [9]. Останні публікації з'являлися переважно до ювілейних дат. Кількість означених праць досить обмежена, а за своїм змістом вони значною мірою схожі. У них, з одного боку, містяться спроби підтвердити на прикладі окремих нацменшин або національних районів, як це роблять автори Я.І.Большдт, М.Василенко, Б.Я. Каган, Г.Цвятков, А.Глинський, А.І. Давиджієв та інші, правильність більшовицької національної політики та її торжество в радянській країні, а, з іншого боку, визначити певні проблеми та недоліки у політиці коренізації.

Нарешті, третя група об'єднує публікації, присвячені окремим напрямкам політики коренізації серед національних меншин УСРР. Серед них чи не найбільшу кількість становлять ті, які розкривають стан справ з видання газет і особливо книг на мовах національних меншин [10]. Як правило, це публікації інформативного характеру, які показують конкретні результати у виданні національних книг та газет, розкривають заходи, спрямовані на поживлення роботи у цьому напрямку (проведення місячників національної літератури тощо), окремі недоліки. Загалом преса і книги на мовах національних меншин оцінювалися під кутом зору їх ролі і значення у марксистсько-ленінському вихованні народу, у боротьбі за виконання завдань соціалістичного будівництва.

До 15 роковин Жовтневої революції були зроблені поодинокі спроби, зокрема М.Агуфа, К.С. Рихлевського [11], подати узагальнювальну картину щодо національної преси та книги в УСРР за роки радянської влади. Але публікація матеріалів, присвячених пресі та книгам національних меншин УСРР, завершується 1932 роком. З розгортанням у 1933 році на офіційному рівні активної боротьби проти націоналізму ця тема стала, по суті, закритою.

Певну частину пропагандистських публікацій початку 1930-х років, присвячених окремим напрямкам політики коренізації серед національних меншин УСРР, становлять ті, в яких увага акцентується на питаннях виборів до національних рад та показується робота комісії національних меншин в окремих міських радах [12], висвітлюються питання національних кадрів та діяльності адміністративних органів серед національних меншин [13]. Окремі статті присвячувалися діяльності національних театрів, роботі національних сільських будинків [14]. Робилися спроби показати вирішення національно-культурних потреб національних меншостей УСРР в контексті українізації [15]. Зміст матеріалів, які стосувалися закладів культури національних меншин, пронизувала ідея необхідності використання їх для поширення більшовицької ідеології та здійснення соціалістичної культурної революції. З іншого боку, пропагандистські статті, як правило, акцентували увагу переважно на завданнях, які ставила радянська влада, партійні та урядові постанови, і значно менше висвітлювали конкретні досягнення в проведенні політики коренізації національних меншин. І це зрозуміло, адже політика коренізації все більше набувала формального характеру, повністю ідеологізувалася і політизувалася.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років у працях і виступах працівників НКО УСРР, зокрема, М.О. Скрипника, Я.Ряппо [16], деяких публіцистів знайшов частко-

ве висвітлення і такий напрямок коренізації як створення та діяльність шкільних та інших закладів освіти національних меншин. Але особливе місце в працях радянських урядовців та освітян займало питання про національну форму освіти національних меншин та її радянський зміст. Освіта національних меншин УСРР розглядалася під кутом зору її пролетаризації та радянського змісту, що, власне, і передбачала більшовицька політика коренізації. У 1933-1934 роках, коли розгорнулася боротьба проти українського націоналізму, партійно-радянські функціонери прагнули штучно протиставити українізацію школи процесам коренізації культурно-освітніх установ національних меншин УСРР. Так, А.Хвиля зазначав, що етнічні меншини не мають задовільної мережі культосвітніх установ [17], а В.Затонський, продовжуючи його думку, стверджував, що шкільна мережа в УСРР була побудована ніби-то таким чином, щоб примушувати дітей національних меншин вчитися в українській школі [18]. Хоча насправді це було не так. Захищаючи права національних меншин на освіту рідною мовою, названі автори перш за все мали на увазі росіян. Як свідчать їхні публікації, кількість російських шкіл вже протягом наступних після самогубства М.Скрипника двох років зросла більше ніж у два рази, що дозволило уряду УСРР звітувати про зміцнення засад здійснення ленінської національної політики в республіці.

Загалом пропагандистські публікації початку 1930-х років, які концептуально були підпорядковані панівній у той час ідеології та політичній кон'юктурі, цінні, насамперед, своїм статистично-фактичним, конкретно-історичним матеріалом, який, хоча і носить вибіркового характеру, але вимагає сьогодні свого наукового переосмислення та узагальнення.

Щодо наукових праць початку 1930-х років, то вони були епізодичними і прямо не торкалися політики коренізації. Авторів, як правило, зверталося до історії окремих національних меншин УСРР. Але останні дослідження такого характеру вийшли друком у 1930 – 1933 роках. Неприятливі суспільно-політичні умови для розвитку науки обірвали історико-етнологічні студії. Це було пов'язано з тим, що навесні 1929 року Державна академія матеріальної культури організувала нараду етнографів Москви та Ленінграду, на якій етнологія була кваліфікована як класове збочення, як буржуазний сурогат суспільствознавства. Тому уже у 1931 році, після смерті А.Лободи згорнулися історико-етнографічні дослідження. А політичні процеси, голодомор, перманентні арешти у науковому середовищі та видавничих колах, кадрові чистки наукових установ привели до 1934 року ВУАН, Інститут польської (пролетарської) культури, Кабінет нацменшин, Етнографічну комісію до кадрового колапсу. Занепад живої дослідницької творчості відбувся в усіх підрозділах ВУАН. У червні 1931 р. Кафедра національного питання та Інститут національного питання були передані до Соціально-економічного відділу ВУАН і мали займатися виключно висвітленням колективізації національного села. Але через голодомор і страхітливі наслідки колективізації в УСРР робота цих підрозділів ВУАН практично не здійснювалася. У лютому 1934 р. Інститут єврейської культури та Інститут польської культури передали до Президії ВУАН, а Комісію національних питань ліквідували. Припинилися і не відновлювалися польові дослідження етнічних громад (за виключенням єврейської, що тривали до 1941 р.). А на середину 1930-х років на тлі депортації поляків і німці інтерес науковців до вивчення етнічних меншин в радянській Україні остаточно зійшов нанівець, так як означена тематика стала небезпечною не лише для кар'єри, але й для життя [19].

Серед наукових праць, які з'явилися на початку 1930-х років і торкалися історії національних меншин УСРР, варто назвати монографію А.Гіршфельда, який досліджував міграційні процеси в республіці на основі перепису 1926 р. [20]. Різні аспекти соціального, демографічного розвитку єврейських громад СРСР, зміни в їх середовищі, викликані заходами радянської влади, знайшли своє відображення в працях І. Вейцблїта, Ф.Вейткова, Б.Полїщука, Л.Зінгера, Д.Заславського [21]. Об'єктом наукових студій К.Костан, І.Соколова, М.Сергєєвського, С.Ялі стали етнокультурні та соціально-економічні процеси грецької громади в УСРР [22]. І якщо переважна більшість авторів зверталася до вивчення літератури та мови грецької громади, то С.Ялі на основі архівних матеріалів, статистичних відомостей підготував достатньо кваліфіковане дослідження про історичне минуле і особливості трансформації Маріупольської грецької громади в радянській Україні. Автор книги працював в ЦКНМ при ВУЦВК та Раді нацменшин Наркомосу УСРР, мав можливість зібрати значний фактично-статистичний матеріал, що, власне, позитивно виокремлює роботу С.Ялі серед інших. На жаль, здійсненню політики коренізації в середовищі грецької громади та її наслідків у етнокультурній царині відведено недостатнє місце.

Частково висвітлив історію болгарської громади Приазов'я та Бесарабії, вплив радянської влади на побут та життя українських болгар Д.Димитров [23].

Отже, практично всі наукові праці початку 1930-х років присвячувалися або історії етнічних меншин загалом, або питанням їх етнографії та соціально-економічного розвитку. Лише окремі дослідження, зокрема робота С.Ялі та деякі інші, побіжно торкалися проблеми коренізації. Таким чином, в історико-етнографічній науковій літературі початку 1930-х років коренізація національних меншин УСРР не стала предметом спеціального дослідження. З іншого боку, означені наукові праці написані під визначальним впливом марксистської ідеології і марксистської методології. Але порівняно з публіцистично-пропагандистськими роботами в наукових розвідках значно глибше розглядалися проблеми соціально-економічного і культурного розвитку національних меншин, висловлювалися цікаві думки, висновки, акцентувалася увага на деяких нагальних проблемах у житті етнічних громад УСРР.

У середині та другій половині 1930-х років публіцисти знову звернулися до національного питання та політики коренізації національних меншин в УСРР. Щоправда, публікації такого змісту вийшли у 1935-1937 роках, тобто до того як у квітні 1938 року були ухвалені постанови ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних шкіл на Україні" та РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України". Як відомо, ці постанови остаточно покінали з коренізацією національних меншин: ліквідовувалися їх школи, національно-культурні заклади, газети, журнали. Тому після виходу означених постанов тема коренізації політично стала забороненою і не піднімалася в тогочасних виданнях. Водночас, у грудні 1936 року було прийнято нову Конституцію СРСР, яка офіційно проголосувала висновок про побудову соціалізму в СРСР. Цей висновок передбачав ідеологему про вирішення в радянській країні на основі марксистсько-ленінської теорії національного питання в інтересах трудящих мас, про соціально-політичну та ідейну єдність, національну рівноправність, дружбу і співробітництво всіх націй і народів багатонаціональної Радянської держави, їх послідовний соціалістичний інтернаціоналізм. Тому статті в

публіцистичних виданнях, присвячені національному питанню в Радянському Союзі або окремим аспектам політики коренізації, цілком і повністю підпорядковувалися означеній ідеологемі. Яскравим прикладом цього є публікація С.Тяпченка, присвячена священній і непорушній братерській єдності народів СРСР, виступ С.В.Косіора на XIII з'їзді КП(б)У, його брошура про торжество ленінсько-сталінської національної політики та ін. [24].

Загалом опубліковані у 1935-1937 роках матеріали з коренізації національних меншин кількісно значно скоротилися, а тематично торкалися національних рад УСРР, деяких форм їх роботи та офіційного ставлення національних меншин до нового виборчого закону, який передбачав загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні [25]. Поодинокі, і то, як правило, в газетах за 1936 рік, появлялися публікації про окремі національні райони та господарське і культурне будівництво в них [26]. Але уже у 1937 році, напередодні ліквідації культурно-освітніх закладів національних меншин УРСР, виходить низка журнальних статей спрямованих проти так званих націоналістів [27]. Загалом боротьба проти українського націоналізму та проявів націоналізму польської, німецької, єврейської та інших етнічних меншин УСРР була характерною прикметою радянської публіцистично-пропагандистської літератури 1933-1937 років. Ця література, що цілком і повністю базувалася на партійних установах та характеризувалася штучністю концептуальних засад, формувала відповідну суспільну думку і стала своєрідною ідейною предтечею уже названих постанов ЦК КП(б)У і РНК УРСР 1938 року про реорганізацію національних шкіл, які кваліфікувалися як вогнища "буржуазно-націоналістичного впливу на дітей", про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України та постанови Політбюро ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради".

Таким чином, коренізація з політичної точки зору у 1938 році остаточно втратила свою актуальність і перестала згадуватися навіть в публіцистичних статтях. А в умовах повного підпорядкування радянської історичної науки політиці тема коренізації стала, по суті, забороненою для істориків та інших науковців.

У 1938 р. в умовах "великого терору" і нового спалаху репресій з'явився підручник "Історія ВКП(б). Короткий курс" [28]. Він закріпив сталінські постулати і догми в історичній науці. Політика коренізації в цьому підручнику ігнорувалася, зовсім не згадувалася і замовчувалася, їй не приділялося ніякої уваги. І це стало своєрідним сигналом для науковців. Адже тогочасний радянський політичний режим канонізував "Короткий курс", визнав його за "еталон" в історичній науці, що привело до остаточної уніфікації світогляду радянських істориків. Орієнтуючись на "Історію ВКП(б). Короткий курс", вони надовго забули політику коренізації і не зверталися до неї у свої дослідження. Тому практично до середини 1980-х років історіографія політики коренізації національних меншин в УСРР 1920-1930-х років відчувала на собі негативний вплив цього підручника, а відповідна тематика вважалася неактуальною.

1. *Затонський В.П.* Національно-культурне строительство и борьба против национализма. – М., 1934; *Затонський В.П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: (Доповідь та заключне слово на Січневій сесії ВУАН). – К.: Партвидав, 1934.; *Косіор С.В.* Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні: Доповідь на листопадному об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – № 8 – 9.; *Любченко П.П.* Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильникам. (Промова на об'єднаному листопадному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – №10.; *Мануїльський Д.З.* Завдання чистки Київської партійної організації: (Критика здійснення національної політики попереднім наркомосом). – Вісті ВУЦВК. – 1933. – 29 трав.; *Голов М.М.* Перетвори-

ти Україну на зразкову республіку (Промова на об'єднаному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – №10.; *Постішев П.П.* З промови на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (Про боротьбу з націонал-ухилами) // Життя й революція. – 1933. – № 11-12.; *Хвиля А.* Знищити український націоналізм та його агентуру // Більшовик України. – 1933. – №13-14.; *Шліхтер О.Г.* Боротьба проти національних ухилів на сучасному етапі (Збірка). – Х.: Партвидав, 1933.; *Шліхтер О.Г.* Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрбандою // Більшовик України. – 1933. – №13-14. та ін. 2. Див.: *В.П.* Ліквідувати збочення національної політики в школі // Комуніст. – 1933. – 25 бер. – №82. 3. *Шліхтер О.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – №9-10. 4. *Аржанов М.* Буржуазний націоналізм – орудие підготовки антисоветських інтервенцій: [Критика Хвильового, Аварського, Скрипника] // Революція і національність. – 1934. – №6.; *Диманштейн С.* Сильнее огонь по націоналістическим уклонам (из доклада на заседании общества старых большевиков): [Критика М.Скрипника] // Фронт науки и техники. – 1934. – №1.; *Срминик М.М.* Націоналістичні ухили Скрипника в питаннях кримінальної політики // Революційне право. – Харків. – 1934. – №4.; *Журахович С.* Націоналістичний мотлох – за поріг партії // Партактивіст. – 1933. – №13.; *І.Р.* Осередок Одеської облнаросвіти не виправляє націоналістичних помилок // Партактивіст. – 1933. – №13.; *Коваленко Б.* Школа націоналістичного ухилу М.Скрипника: [Скорочений уривок статті "Класова боротьба на новому етапі та націоналістичний ухил М.Скрипника"] // Життя й революція. – 1933. – №10.; *Левченко Г.* Викоренити націоналістичне шкідництво у підручниках з мови. – Харків, 1934.; *С.Д.* Боротьба з націоналізмом і уроки України // Революція і національність. – 1934. – №1.; *Сафаров Н.* Против извращения нацполитики // Революція і національність. – 1933. – №4.; *Сізов К.* Розбити до кінця націоналістичну концепцію Скрипника в питаннях пролетарської диктатури // Революційне право. – 1934. – №2.; *Шевченко Г.* В боротьбі за стабільний підручник: [Критика "українського націоналізму"] // Комуністична освіта. – 1934. – №4.; *С.Д.* Боротьба з націоналізмом і уроки України // Революція і національність. – 1934. – №1. та ін. 5. *Фельдштейн М., Грібненко О.* Проти націоналізму в теорії та практиці бібліотечної роботи // Комуністична освіта. – 1934. – №4. 6. *Аколов С.* Октябрь и успехи национального строительства. – Х.: Партиздат, 1932.; *Андріанов А.* По ленінському пути в национальном строительстве Украины // Революція і національність. – 1930. – №8-9.; *Великовський М.* Задачи национальной политики в свете решений XVI съезда // Революція і національність. – 1930. – №4-5.; *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии // Революція і національність. – 1931. – №9.; *Диманштейн С.* VI съезд Советов и нацвопрос // Революція і національність. – 1931. – №4.; *Диманштейн С.* Идеологическая борьба в национальном вопросе // Революція і національність. – 1930. – №3.; *Диманштейн С.* Ленинская национальная политика и XVII съезд партии // Революція і національність. – 1934. – №1.; *Період будівництва соціалізму – період розквіту національних культур // Агітатор. – 1931. – №28.; Річчицький А.* Национальные питання доби наступу соціалізму в світлі постанов XVI з'їзду ВКП(б). – К.: Пролетар, 1931.; *Сенченко А.* Национальное питання в період розгорнутого соціалістичного наступу на восьмому фронті // Більшовик України. – 1930. – №17.; *Диманштейн С.* Отношение марксизма-ленинизма к вопросу об ассимиляции национальностей // Революція і національність. – 1935. – №7.; *Трайнин И.* Вопросы национальной культуры // Революція і національність. – 1934. – №1.; *Щусь О.* КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику. – Х.: На варті, 1932. 7. *Демченко М.* Национальные питання та пролетаріат. – Х., К.: Держвидав України, 1930.; *Диманштейн С.* Реконструктивный период и работа среди национальностей СССР // Революція і національність. – 1930. – №1.; *М.-КО Я.* Клясова боротьба й національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу // Більшовик України. – 1931. – №2.; *Поталчик М.* Робітничка кляса України в національно-культурному будівництві // Більшовик України. – 1932. – №5-6. 8. *Роботу серед нацменів та інтернаціональну – в центр уваги // Безвірник. – 1933. – №7-8. 9. Василенко М.* Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района // Революція і національність. – 1930. – №4-5.; *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине. – Х.; К.: Центриздат, 1931.; *Глинский А.* Досягнення і хибі в роботі серед національних меншостей. – Х.: Пролетар, 1931.; *Цвятков Г.* Коларовскому болгарскому району 10 лет // Революція і національність. – 1935. – №10.; *Давиджиев А.И.* Национально-культурно строительство на трудящиеся се болгары в УССР и АМРСР. – Х.; К.: Укрдзянацмениздат, 1930.; *Казан Б.Я.* Пять лет Сталиндорфского еврейского района. – М.: Дер Эмес, 1935.; *Казан Б.Я.* Сталиндорф. – К.: Радянське будівництво і право. – 1935.; *Кац М.* Увага роботі серед нацменшостей // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1930. – №2.; *Ройтман С.* Про партроботу в німецьких районах // Партактивіст. – 1933. – №15. *Больдт Я.И.* Национальный немецкий район до своего десятилетия. // Радянська Україна. – 1935. – №4. 10. *Гаврилін Н.* Стан просування нацменкнижки // Радянський книгар. – 1931. – №10-11.; *Герман Д.* Про роботу з книгою нацменшостей // Радянський книгар. – 1931. – №2.; *Герман Д.* Увага нацменівській книзі // Радянський книгар. – 1930. – №12 (17); *Герман Д.* Увагу нацменівській книзі // Радянський книгар. – 1932. – №8.; *Герман Д.* Нацменівдання ДВОУ. // Радянський

книгар. – 1931. – №4.; *Гурв'їць Е.І.* Про роботу з нацменлітературою // Радянський книгар. – 1931. – №12-13.; *І.М.* Масове поширення нацменкнижки // Радянський книгар. – 1932. – №28-29.; *Посилити видання нацменлітератури // Радянський книгар. – 1931. – №30.; Сандрю.* Робота з нацменівською книгою стоїть зовсім погано // Радянський книгар. – 1930. – № 6.; *Що робить Центриздат у справі проведення місячника нацменівської преси // Радянський книгар. – 1931. – №7-8.; Р.* Місячник нацменівської книжки провести по бойовому // Радянський книгар. – 1931. – № 7-8. 11. *Азуф М.* Преса УСРР до ХУ роковин Жовтня. – Х.: Пролетар, 1932.; *Рыхлевский К.С.* Национальная книга УССР за 15 лет // Революція і національність. – 1932. – №10-11. 12. *Василенко М.* Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств. – Х.: Центриздат, 1930.; *Глинский А.* Перебори рад серед нацменшостей // Радянська Україна. – 1930. – №10.; *Робота нацменкомісії // Радянський активіст. – 1930. – №5. 13. Аммосов М.* Проблема национальных кадров в период социалистической реконструкции // Революція і національність. – 1930. – №1.; *Б.Р.* О национальных кадрах специалистов // Революція і національність. – 1935. – №10.; *Бобрович Н.* О работе адморганов среди национальных меньшинств // Административные вести. – 1930. – №2.; *Кузьмин И.* Подготовка национальных кадров // Революція і національність. – 1935. – №4.; *Стаковецкий С.* Обслуживание нацменьшостей в органах юстиции // Червоне право. – 1930. – №21-22.; №23-24. 14. *Клейнер И.* Польский театр // Революція і національність. – 1934. – №11.; *Полоцкий О.* Сильбуди та будинки колективіста – центри нацкультбудівництва на селі // Партактивіст. – 1932. – №23.; *Пригунов М.* Перша виставка національних театрів // Радянський театр. – 1930. – №3-5. 15. *Українізація й задоволення нацкультпотреб нацменьшостей // Московик. – 1930. – №11. 16. Скрипник М.О.* Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції: Скорочена доповідь на УІІ Всесоюзному з'їзді робітників освіти СРСР // Більшовик України. – 1929. – №7-8.; *Скрипник М.О.* Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції: Скорочена доповідь на УІІ Всесоюзному з'їзді робітників освіти СРСР // Більшовик України, 1930.; *Скрипник М.О.* Перебудовні шляхами: (Проблема культурного будівництва національностей України): Доповідь на першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменьшостей 20.У.1931 // Більшовик України. – 1931. – №12.; №13-14.; *Скрипник Н.О.* Культурное строительство в СССР. – Х.: Пролетар, 1931.; *Рябло Я.П.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928.; *Рябло Я.П.* Радянське студентство. – Х., 1928. та ін. 17. *Сенченко А.* Радянська Україна – невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу // Більшовик України. – 1933. – №9-10. 18. *Хвиля А.* Бойові завдання роботи школи // Більшовик України. – 1933. – №11. 19. Див.: *Якубов Лариса.* Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХст.: історіографія та джерела дослідження. – К., 2006. 20. *Гришфельд А.* Миграційні процеси України (в світлі перепису 1926 р.). – Х.: Господарство України, 1930. 21. *Вейцблит І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897-1926 / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській академії наук, соціально-економічна секція. – Кременчук, Державне видавництво "Пролетар", 1930.; *Вейтков Ф., Поліщук Б.* Евреи на земле. – М.:Л.: Госиздат, 1930.; *Заславский Д.* Евреи в СССР. – М.: ДерЭмес, 1933.; *Зингер Л.* Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1932. 22. *Костан К.* З літератури мариупольських греків. – Х.: Рух, 1932.; *Серглевский М.В.* Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. УІІ серия. – Л., 1934. – №7.; *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.1.; *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. – Л., 1930. – Т.УІ.; *Ялі С.* Греки в УСРР. – Х., 1931. 23. *Димитров Д.* Болгарское переселение в Украину и Крым // Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников Ленинградского государственного историко-лингвистического института. – Л., 1931.; *Димитров Д.* Из Бессарабии в Таврию // Язык и литература. – Л., 1930. – Т.6. 24. *Тяпченко С.* Священна і непорушна братерська єдність народів великого Радянського Союзу // Партробітник України. – 1937. – №19.; *Косіор С.В.* Проведення ленінсько-сталінської національної політики на Україні (із звітної доповіді ЦК КП(б)У ХІІІ з'їзду КП(б)У // Партробітник України. – 1937. – №11-12.; *Косіор С.В.* Торжество ленінсько-сталінської національної політики. – К.: Партвидав, 1938. 25. *Гитлянский А.* В борьбе за первенство: Конкурс национальных советов Украины // Революція і національність. – 1935. – №10.; *Гитлянский А.* Национальные еврейские советы в местечках // Революція і національність. – 1936. – №8.; *Гитлянский А.* Национальные меньшости УРСР одностайно схвалюють Сталінський виборчий закон // Радянська Україна. – 1937. – №8. 26. *Мерц І.Г.* Квітуха Спартаківщина: [Про німецький національний район] // Вісті ВУЦВК. – 1936. 30 жовт.; *Про господарське та культурне будівництво у грецьких районах на Донеччині // Вісті ВУЦВК. – 1936. – 28 трав. 27. До кінця викрити і розгромити буржуазних націоналістів // Партробітник України. – 1937. – №17-18.; До кінця викрити і розтрощити буржуазних націоналістів // Парт. організатор. – 1937. – №12.; *Лаєров Ф.* Викорчувати буржуазно-націоналістичне коріння на мистецькому фронті // Більшовик України. – 1937. – №11-12. та ін. 28. *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков).* Краткий курс. – М.: Политиздат, 1938.*